

בכבלי האינטואיציה: על ענישה, הרתעה ובתי כלא בישראל

ארז גרנאי

המחלקה לסוציולוגיה, אוניברסיטת מינסוטה

מימי אייזנשטדט, מיכל סופר ועודדה שטיינברג, 2010. "בכלא אני נחה": אסירות
מבעד לחומות, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

גילה חן ותומר עינת, 2010. כלא נשים: החצר האחורית של החברה בישראל,
תל אביב: רסלינג.

דליה דורנר ואחרים, 2015. הוועדה הציבורית לבחינת מדיניות הענישה והטיפול
בעבריינים: דין וחשבון.

להופעתו בטקס פרסי הגראמי האחרון עלה קנדריק לאמאר, המוזיקאי המדובר של השנה, כשהוא אזור בידיו וברגליו. אט אט דידה אל קדמת הבמה, מאחוריו חבורת גברים במדי כלא תכולים, מדדים גם הם, ומשני צדיו אסירים נוספים, כלואים בתוך כלובים. הופעה מדוברת זו הייתה חוליה נוספת בשלל מופעים תרבותיים, פוליטיים ואקדמיים העוסקים בענישה ובתי כלא, הסוגיה החברתית הנוערת והמדוברת ביותר בארצות הברית בעשור האחרון. לא כך הם פני הדברים בישראל; עם זאת, קמפיין חדש הנושא את הכותרת "כליאה זה לא פתרון" מבקש לאתגר את הטבעיות המובנת מאליה (לכאורה) של בתי כלא כפתרון לבעיית הפשיעה, ולעורר דיון בסוגיה זו, הנעדרת כמעט לחלוטין מן השיח הפוליטי-תרבותי הישראלי, דיון שאותו אני מבקש להמשיך במסה זו.

על בסיס שלושת החיבורים שאסקור להלן אציג שלוש טענות עיקריות: הראשונה, כי בשלושתם בולט היעדרו של הפן החברתי, קרי הסוציולוגי, של ענישה בישראל, ובכך משקפים

חיבורים אלה את חוסר העניין של הסוציולוגיה הישראלית בתחום. שנית, אבקש להאיר את המתח הקיים בין רציונליות לאמוציונליות כאשר בצדק וענישה עסקינן, מתח אשר בתורו מוביל לאמביוולנטיות כאובה כאשר נדרש פלוני להכריע כיצד נכון להעניש. בחלקו האחרון של החיבור, המתמקד בדוח ועדת דורנר, אבקש לטעון כי מסקנות הדוח – ובראשן הקביעה פורצת הדרך כי "הארכת תקופות המאסר הקבועות בחקיקה אינה מקדמת את המאבק בפשיעה ולכן אינה מוצדקת כאמצעי להשגת מטרה זו" (דורנר ואחרים 2015, ד), משקפות במידה רבה שינוי עמוק שכבר מתחולל בשיח הענישה האמריקאי, ומחלחל אט אט גם לישראל בשלל צורות ואופנים. מסה זו, אם כן, תבקש להדגיש לא רק את היעדרו של הרקע הסוציולוגי משיח הענישה בישראל, אלא גם את חשיבותו של הציר הטרגנס-אטלנטי כציר מכריע של נדידת רעיונות מן המעצמה היחידה בעולם אל זו שרואה עצמה כנציגתה הגאה במזרח התיכון.

*

"בכלא אני נחה": אסירות מבעד לחומות מביא את סיפוריהן של שמונה נשים המרצות את מאסרן בבית הסוהר נווה תרצה ברמלה. הספר מבוסס על ראיונות עומק שנערכו עם אסירות ואנשי צוות במקום, ומארגן בשמונה פרקים ("שערים"), שכל אחד מהם מיוחד לסיפורה של אסירה אחת. שמונת הפרקים מתמקדים בסיפורי חייהן של הכלואות ובתהליך אשר הוביל בסופו של דבר למאסרן, ופחות בחוויית הכליאה עצמה. הסיפורים כואבים ולעתים אף מזעזעים, כמו למשל סיפורה של מתי, אישה בשנות השלושים של חייה, נשואה ואם לשניים. מתי, כמו שאר הנשים המתוארות בספר, גדלה בתנאים של דלות ועוני קיצוניים, ודרשה לעזוב את הבית בגיל תשע לאחר שעברה התעללות מינית מצד קרוב משפחה. בשנות ילדותה חייתה מתי בפנימיות ברחבי הארץ ואף על פי כן, היא מספרת כי "עם כל הצרות האלה אף פעם לא השתמשתי בסמים, לא באלכוהול, לא בסיגריות, לא כלום" (אייזנשטדט ואחרות 2010, 63). כשהגיעה לגיל גיוס סירב צה"ל לגייסה למרות תחנוניה, ובגיל 21 התחתנה עם פועל זר, דבר שהוביל לנידויה על ידי משפחתה. לאחר הולדת ילדם הראשון הירדדו מתי וכן זוגה לחיים של עוני מחפיר, ונאלצו להתגורר באוהל מחוץ לתחנה המרכזית בתל אביב. או אז התרחש הרגע המכונן בחייה של מתי: "היה לי מאוד קשה ולא חשבתי מה אני עושה", היא הסבירה למראיינות כשתיארה את החלטתה הגורלית לנצל היכרות שטחית עם זוג תיירים אמריקאים מבוגרים על מנת לגנוב את כספם: "נכנסתי אליהם הביתה, בלי להזיק להם, ולקחתי מהם כסף", היא נזכרה, "אחר כך הלכתי להשכיר דירה" (שם, 65). לאחר הגנבה נתפסה מתי, ונשפטה לשלוש וחצי שנות מאסר.

סיפורה של מתי אכן "מזעזע את השומע" (שם, 74), ומכמירי לב הם דבריה על מצבם של בן זוגה וילדיה מחוץ לכלא: "אפילו משחקים אין להם בבית", סיפרה. "המשחקים שלהם זה רק לצייר כל הזמן [...] כשהם בחופש של הבית ספר וביום שבת הם בבית, לאן ייקח אותם? ואם הוא לוקח אותם אז הם רוצים קולה, רוצים ארטיק [...] ואין לו" (שם, 70). יחד עם זאת, סיפור זה, בדומה לשאר הסיפורים המתוארים בספר, נעדר הקשר רחב יותר, ומותיר את הקוראת עם

יותר תהיות מתשובות: מדוע, למשל, לנוכח סיפור חייה המחרד, נשפטה מתי לשלוש וחצי שנות מאסר, ומה דעתה על העונש שקיבלה? האם, בהתחשב בנסיבות, אכן עברה מתי "עבירה חמורה" (שם, 72), כפי שקובעות המחברות, כזו המצדיקה שלוש וחצי שנות שהייה מאחורי סורג ובריח? ואם, כפי שמסבירות הכותבות, המצוקה שאליה נקלעה מתי "לא תיפתר מעצמה ללא משאבים חומריים, ללא דאגה לקורת גג, לעבודה, לביטחון, למערכת חברתית תומכת, לתנאי חיים הולמים" (שם, 78), מי (או מה) יאפשר למתי לפתור אותה, וכיצד יש להבין את תפקידו של הכלא בנוגע לסיכוייה של מתי לשרוד "בחוץ"?

גם יתר סיפוריהן של הנשים המרואיינות בספר תואמים את המסלול הקלאסי המוביל לעבריינות ובסופו של דבר לכליאה. "החיים הדחוסים, הלחץ התמידי, המצוקה והייאוש", מסכמות הכותבות, "מסתיימים עם המאסר המאפשר שחרור ולו לזמן קצוב מעול החיים, היינו אומרים אפילו מעגלת החיים המלאה על גדותיה" (שם, 204). הכלא, כפי שמלמד שמו של הספר, מתואר כמעין אי של שלווה בלב מימי החיים הסוערים. פרספקטיבה זו על חיי הכלא שונה מן התפיסה המקובלת של הכלא כג'ונגל אכזר של הישרדות יומיומית, ואף על פי שהספר כמעט נעדר תיאורים של שגרת חיים זו, הוא משרת, כך נדמה, את רצון הכותבות לאתגר את ה"אחרות" של בית הכלא כמוסד חברתי, ובכך כוחו. ברם, כנגד ה"תחושה שהאסירות [...] הן בבחינת נוכחות־נפקדות" (שם, 7), נדמה כי דווקא בית הסוהר נווה תרצה הוא זה אשר נוכח־נפקד בסיפור, כמעין כלי קיבול חלול וניטרלי שאליו מוזנות האסירות לתקופת מנוחה קצרה, שלאחריה הן נפלטות בחזרה אל הג'ונגל של החיים עצמם.

עיון בדוח הסנגוריה הציבורית לשנת 2014/2013 מטיל צל כבד על התמונה הנעימה שמצטיירת בספר, ומעלה שלל תהיות בנוגע לחוויות החיים היומיומיות של שמונה הנשים שלמדנו זה לא מכבר להכיר: "התנאים באגף ההפרדה והבידוד בנווה תרצה מחפירים ואינם מאפשרים מחייה בכבוד" (משרד המשפטים 2015, 9), קובע הדוח, ומוסיף: "בבית סוהר נווה תרצה התרשמו המבקרים ממצבם הרעוע של חדרי המקלחות והשירותים" (שם, 57); "בבית סוהר נווה תרצה מרבית הכלואות ציינו כי האוכל אינו אכיל, עתיר שמן ולא מגוון" (שם, 61); "בבית סוהר נווה תרצה הבחינו המבקרים במקקים בחדרי ההפרדה" (שם, 53). אין חולק על כך שבית הכלא יכול, בתנאים מסוימים, להוות חממה מוגנת מן החיים האכזריים שבחוץ, כפי שטוענות מחברות הספר. ברם, כאשר הן מתארות את כלל נווה תרצה כמוסד המספק "תחושות של ביטחון והגנה", ומספרות כי בכלא מתאפשר לאסירות "סיפוק צרכים ושירותים פיזיים ופסיכולוגיים בסיסיים שנמנעו מהן עקב נסיבות חייהן" (שם, 205), מתגנבת ללב התחושה כי אנו, הקוראים, זכינו לקבל תמונה מעט ורודה מדי של חוויית החיים בכלא זה.

*

הספר כלא נשים: החצר האחורית של החברה בישראל מציג לפני הקוראת תמונה רחבה ומעט ביקורתית יותר של החיים בבית הסוהר נווה תרצה. ספר זה מבוסס גם הוא על ראיונות עומק עם 46 אסירות פליליות אשר היוו כשליש מסך הכלואות בנווה תרצה בתקופת

הראיונות. הספר שנסקר לעיל, כלא נשים אינו מאורגן על בסיס סיפורים אישיים אלא על פי נושאים מרכזיים בחיי הכלא, בהם "הכניסה לכלא", "כאבי המאסר", "סוגי היחסים המרכזיים בכלא" ו"רכילות והלשנות". את הניתוח התיאורטי של ממצאי הספר יש להבין לאור שני המודלים העיקריים העומדים בבסיס המחקר הסוציולוגי-קרימינולוגי על בתי כלא: הראשון, מודל הייבוא (Importation Model), מניח רצף בין החיים מחוץ לכלא לבין החיים שבתוכו, וגורס כי התנהלות האסירים בין כותלי הכלא "מיובאת" מבחוץ ומהווה המשך ישיר לתהליך החברות שעברו טרם כניסתם אל הכלא (Thomas 1977). המודל הפונקציונלי-מבני,¹ לעומת זאת, מניח נתק בין העולם שבחוץ לבין העולם שבפנים, ולפיו הכלא מהווה סביבה חברתית העומדת בפני עצמה, אשר מבנה החיים החברתיים בה הוא תולדה של החסכים הכרוכים בחיים נטולי חירות (Sykes 2007 [1958], 135–146).

גילה חן ותומר עינת עושים שימוש נרחב בכלים האנליטיים שמציע גרשם סייקס להבנת דינמיקת החיים בכלא, ובמובן זה ניתן לשייך את ניתוחם לאסכולה הפונקציונלית-מבנית. השימוש בציטוטים באופן שמנתקם מן ההקשר האישי של המספרת, כמו גם הבחירה לטשטש את זהותן של הדוברות על ידי שימוש באותיות (נ', ש', ח', א') במקום בשמות, משקפים את התפיסה שלפיה הכלא מפשיט את האדם מזהותו המקורית, ומייצר דינמיקה חברתית ייחודית (תת-תרבות) המושתתת על מערכת חלופית של זהויות אפשריות. זהויות אלה, טוען סייקס, הן תולדה של "כאבי המאסר", שאינם רק החסכים והקשיים הכרוכים בחיים בכלא כגון תנאי המחיה הקשים, הניתוק, הבדידות והשעמום, אלא במובן עמוק יותר, כאבים המזעזעים את יסודות קיומו של האסיר כבן אדם, ואת תפיסתו העצמית כאדם בעל ערך (שם, 79). עם הכאבים הללו ניתן למנות את שלילת החירות, השלילת של טובין ושירותים, שלילת יחסי מין הטרוסקסואליים, שלילת האוטונומיה ושלילת הביטחון. בפרק השביעי של הספר מתארים הכותבים את האופן שבו חוות האסירות את הכאבים הללו בנווה תרצה. מ', למשל, מספרת כיצד היא חווה את שלילת האוטונומיה: "קמים בבוקר — ספירות [...] בבוקר, שש בבוקר — ספירות. לעמוד. עוד פעם ב-11:00 ספירה. ב-16:00 עוד פעם ספירה" (חן ועינת 2010, 81). י' מספרת על אלימות בבית הכלא, שאמנם איננה חמורה כמו בבית סוהר של גברים, אולם קיימת גם בקרב הנשים: "בחורף אין כמעט אלימות [פיזית]. בקיץ חם, ויש עצבים, ומרביצים יותר. אלימות פה זה רק מכות, משיכת שיער, 'כאפה', קללה, יריקה. אין פה דוקרנים" (שם, 91). בפרק הבא של הספר מציגים הכותבים כמה מכאבי המאסר הייחודיים לנשים, בראש ובראשונה כאב הפרדה מן הילדים: "אני חושבת שיש הבדל בקשיים לנשים שהן אימהות ולנשים שאינן אימהות", מסבירה א'. "זה לא נורמלי ולא אנושי להכניס אמא לכלא ל-17 שנים. כשאתה יודע שהדבר הטוב ביותר שהאשה עשתה זה לגדל את הילדים שלה, אז זה מטומטם להכניס אותה לכלא לכל כך הרבה זמן" (שם, 106). כאבי המאסר, כאמור, מזעזעים את

1 הידוע גם בשם "מודל המחסור" (Deprivation Model, Thomas 1977).

יסודות קיומו של האסיר כבן אדם. על פי סייקס, זעזוע זה איננו מושג תיאורי גרידא, אלא בעיה המחייבת פתרון; עם הכאב האישי, הוא טוען, לא ניתן להתמודד אלא באמצעות החברתי. את הפתרון לכך הוא מוצא במערכת של תפקידים המציעה לאסיר דרכים מגוונות להתמודד עם הכאב: ה"עכברוש", למשל, בוגד בחבריו ומוסר מידע מבפנים לסוהרים, מתוך שההזדהות עם הצד החזק מאפשרת לו אשליה של כוח וביטחון; "הגבר האמיתי" שומר בהפגנות על קור רוחו בכל מצב וכך מחזין את האוטונומיה שלו כאדם כנגד המערכת הטוטלית שבה הוא כלוא; ואילו ה"פאנק" חלש האופי נכנע ללחצים המופעלים עליו לקיים יחסי מין הומוסקסואליים, הן מתוך חשש והן כאמצעי להשגת טובין כאלה ואחרים.

כלא נשים, בשונה מספרו של סייקס, אינו מציע מערכת אנליטית סדורה של פתרונות חברתיים למצוקות האינדיבידואליות, ועיקר כוחו בהיותו מסמך תיאורי. עם זאת, הספר מעלה כמה סוגיות סוציולוגיות מרתקות: למשל, עם מצוקת הניתוק מן הילדים מתמודדות האסירות על ידי ניסיון לשמר את הקשר בכל אמצעי אפשרי, כגון שיחות טלפון יומיומיות, ביקורי משפחות ובילויים משותפים בחופשות. בה בעת, הגעגועים לילדים והתקווה להתאחד עמם בעתיד מהווים גם אמצעי התמודדות עם כאבי המאסר, כפי שמסבירה א': "אם אני, למשל, יודעת שהילדים שלי בסדר בחוץ, אז שום דבר לא יזיז לי בכלא בכלל" (שם, 105). זאת ועוד, האיחוד המיוחל עם הילדים והדאגה לשלומם הופכים למטרת-העל של חיי האסירות, ובכך גם מהווים אמצעי פיקוח בלתי פורמלי על התנהגותן בכלא, הן מצד חברותיהן האסירות, השופטות את התנהגותן על פי הסטנדרטים המחמירים של אימהות נורמטיביות, והן מצד צוות הסוהרים, המשתמש בזכויות הביקור והחופשות בתור אמצעי שליטה יעיל מאין כמוהו על האימהות-אסירות. ממצאים אלה, אשר אינם עולים בקנה אחד עם תפיסת הניתוק שבין הכלא לבין העולם החיצוני (העומדת ביסוד התפיסה הפונקציונלית-מבנית), מחדדים את הצורך בהתאמת המסגרת התיאורטית של סייקס להקשר המסוים של כלא נשים בישראל, ולהם פוטנציאל (שלא מומש דיו) לתרום לספרות התיאורטית בתחום.

פתרון נוסף לכאבי המאסר המתואר בספר הוא יחסי מין לסביבים, המהווים אמצעי לרכישת סטטוס חברתי וכלכלי בכלא. אחד התפקידים החברתיים המתוארים בהקשר זה הוא של "זונת הקנטינה", המקבילה הנשית-ישראלית של ה"פאנק" חלש האופי אשר הוזכר לעיל: "יש המון בחורות שממש [מתנהגות] כמו זונות, אומרות לפרטנריות שלהן שהן עושות אתן מין רק בשביל הנאה וחום, אבל זה ממש [לאמיתו של דבר] בשביל [לקבל מוצרי] קנטינה או מה שאת מביאה מהחופש [סמים]. זו ממש לסביות על בסיס זנות" (שם, 115). תופעת "זונות הקנטינה" איננה מפתיעה לנוכח האי-שוויון הכלכלי השורר בכלא נווה תרצה, שאיננו רק תולדה של פערים כלכליים הזולגים אל תוך הכלא מן החיים שבחוץ, אלא גם של פערי השכר המשמעותיים בתוכו: "ההכנסה החודשית המינימלית לאסירה בכלא 'נווה תרצה'", מסבירים הכותבים, "עומדת על 150 ש"ח, ואילו המקסימלית עומדת על כ-2,000 ש"ח" (שם, 114). אם כן, בשונה מתמונת הכלא כמקום מפלט מ"עגלת החיים המלאה על גדותיה" אשר הצטיירה

בספר הראשון שסקרתי, כלא נשים מראה כי עגלה גדושה זו זולגת גם אל עומק החיים בכלא. לא רק שהחיים בנווה תרצה ספוגים בכאבים הייחודיים לכלא נשים, אלא שמתווספים עליהם רבים מן המכאובים של החיים עצמם, בהם האי-שוויון הכלכלי המחלחל בטבעיות מדכדכת לכל פינה, גם לזו האפלולית במיוחד של כלא הנשים.

שני הספרים שסקרתי לעיל אינם מתמודדים – וכלל אינם מתיימרים להתמודד – עם סוגיות פילוסופיות וסוציולוגיות עמוקות יותר בכל הנוגע לכליאה ובתי כלא. ההתמקדות בנשים ובסיפורי חייהן, והצגתן כקורבנות של מסלול חיים טרגי וכמעט ידוע מראש חשובות כשלעצמן, ובה בעת מחדדות את הצורך בדיון אקדמי, פוליטי וציבורי על אודות אוכלוסיית האסירים הפליליים בכללותה, אשר מורכבת רובה ככולה (99 אחוזים) מגברים, שאותם קשה יותר לקטלג כקורבנות חסרי אונים, ועליהם, כך נדמה, גם קשה יותר לרחם. רחמים וסלחנות מצד אחד ונקמנות מצד אחר הם תחושות אינטואיטיביות כאשר בענישה ובעשיית צדק עסקינן, ובאינטואיציות אלה, כמו גם בהשפעתן על מאפייני הענישה בישראל, עוסק דוח ועדת דורנר – ואותו אסקור להלן.

*

שתי הנחות אינטואיטיביות רווחות בקרב הציבור, לא רק בישראל אלא גם במדינות המערב ובפרט במדינות האנגלוסקסיות. ההנחה הראשונה היא כי שיעורי הפשיעה בכל רגע נתון נמצאים בעלייה; והשנייה, כי את הפשיעה הגוברת ניתן למגר באמצעות יד קשה וענישה מחמירה. בארצות הברית, למשל, למרות ירידה חדה בשיעורי הפשיעה מאז תחילת שנות התשעים, מרבית הציבור עדיין סבור כי שיעורי הפשיעה הולכים ועולים.² בישראל המצב דומה: על פי השנתון הסטטיסטי של משטרת ישראל, שיעורי הפשיעה נמצאים בירידה מתמדת זה כעשור, ו"בשנת 2014 נרשמו שיעורי הפשיעה לאלף נפש הנמוכים ביותר בעשור האחרון" (משטרת ישראל 2015, 62). ברם, נתונים אלה מתווכים לציבור על ידי תקשורת המונים אשר נוטה מטבעה לצייר תמונה אחרת של המציאות, תמונה שבה שיעורי הפשיעה גוברים, ארגוני הפשע משתוללים, ורשויות החוק חסרות שיניים, חסרות אמצעים וחסרות אונים. לנוכח תמונה זו, לציבור לא נותר אלא להיות מתוסכל.

אותו תסכול בקרב הציבור, ובעיקר בקרב הדרג הפוליטי, הוא שהביא בשנת 2011 את ממשלת נתניהו השנייה לאשר את הצעת השר לביטחון פנים ושר המשפטים דאז למנות "ועדה ציבורית לבחינה של דרכי הטיפול בעבריינים וענישתם במטרה לצמצם באופן משמעותי את

2 כך נמצא בסקר של Pew Research Center מאפריל 2015. מנתוני הסקר עולה כי למרות ירידה מתמשכת בשיעורי הפשיעה בארצות הברית מתחילת שנות התשעים של המאה העשרים, מאז שנת 2000 מרבית הציבור האמריקאי סבור (בכל שנה נתונה) כי שיעור הפשיעה החמורה צמח לעומת השנה הקודמת (Kohut 2015).

מימדי העבריינות בארץ",³ הלא היא ועדת דורנר.⁴ מרוח הדברים שצוטטו לעיל, כמו גם מתפיסת עולמו המוצהרת של השר לביטחון פנים יצחק אהרנוביץ', משתמע כי הגיעו מים עד נפש, וכי הגיעה העת לארגן מחדש את מדיניות הענישה בישראל כך שתאפשר נקיטת יד קשה יותר כנגד העבריינים. מסקנות הוועדה שפורסמו לאחרונה, למרבה הפלא, הפוכות בתכלית. כנגד ה"אינטואיציה החזקה הקיימת בציבור" בנוגע ליעילות לכאורה שבעקרון ההרתעה, קובעת הוועדה בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים כי "אין טעם בניסיון לקדם את ההרתעה האישית או הכללית באמצעות הרחבת השימוש במאסרים או באמצעות שימוש במאסרים ממושכים יותר" (דורנר ואחרים 2015, ג). זאת קובעת הוועדה על בסיס קורפוס עשיר ורחב היקף של מחקרים אמפיריים אשר כשלו בניסיון למצוא קשר יציב ומובהק בין חומרת הענישה לבין קידום הרתעה. ברם, כפי שמבהירה הוועדה, אין להסיק מכך כי "ענישה אינה מרתיעה, אלא שהאופן בו היא עושה זאת הוא שונה ממה שנהוג לחשוב בציבור" (שם, 19). הסיכוי להיתפס, מבהיר הרוח, ולא חומרת העונש, הוא שמרתיע.

מה פשר אותה אינטואיציה חזקה, אם כן, ומה מקורה? הסבר אפשרי אחד נוגע לתהליך אוטומטי של הסקה מן הפרטי אל הכללי אשר מבצע פלוני בעודו מתבקש להכריע בנושא (Webster and Doob 2012). עבור מרבית האוכלוסייה הלא עבריינית, עקרון ההרתעה אכן תקף. לדוגמה, אם תכריז עיריית תל אביב כי חנייה לצד מדרכה המסומנת באדום-לבן תוביל אוטומטית למאסר, סביר להניח כי התופעה תמוגר לחלוטין בן רגע. לעומת זאת, ככל שהדברים נוגעים לעבריינות חמורה יותר, עיקרון זה הולך ומאבד מתוקפו. לא רק שמרבית העבריינים כלל אינם מכירים את לשון החוק (לא כל שכן מודעים לשינויי החקיקה בתחום), אלא שבמרבית המקרים מעשה הפשע כלל אינו מושתת על מהלך רציונלי של שקילת עלות מול תועלת, אלא נובע מייאוש, מאופיין במקריות ובתכנון לקוי, ונעדר מחשבה על אודות השלכותיו האפשריות של המעשה. יפים לעניין זה דבריה של מתי, אשר סיפור חייה הכואב, שבמסגרתו גנבה כסף מזוג תיירים אמריקאים, הובא לעיל: "היה לי מאוד קשה ולא חשבתי מה אני עושה... ראיתי, איך אומרים, את הענן הזה שעובר שחור" (אייזנשטדט ואחרות 2010, 65). טועה, אפוא, מי שסבורה כי החמרת הענישה תמנע ממתי או מאחרות לחזור ולפשוע שוב; ברם, טועה גם מי שסבורה כי הציבור עצמו שם בראש מעייניו סוגיות של עלות ותועלת בכל הנוגע לענישת עבריינים.

אינטואיציה נוספת, חזקה מכולן, נובעת מן העיקרון המוסרי התנ"כי של מידה כנגד מידה, אשר פותח על ידי הפילוסוף עמנואל קאנט לכדי עקרון הגמול. ענישה, טוען קאנט (Kant 1965 [1798]), אסור שתהא אמצעי, אלא מטרה בפני עצמה, שכן האדם נוצר בצלמו

3 החלטת ממשלה 3767 מיום 25 באוקטובר 2011 (המשרד לביטחון פנים 2011).

4 הרכב ועדת דורנר השתנה פעמים רבות במהלך ארבע שנות עבודתה. על הרוח הסופי חתומים יו"ר הוועדה, שופטת בית המשפט העליון (בדימוס) דליה דורנר, מרכז הוועדה פרופ' אורן גול-איל, וחברי הוועדה: ד"ר חיים ויסמונסקי, מר אסף וסרצוג, ד"ר באדי חסיסי, ד"ר חגית לרנאו, תת-ניצב אורי מכלוף, עו"ד רוז נזרי, גונדר עפרה קלינגר, פרופ' יוג'ין קנדל, פרופ' מרדכי קרמיצר, פרופ' אפרת שהם וגב' רחל שרביט.

של האל כיצור בעל יכולת הכרעה מוסרית, וכך גם יש להתייחס אליו. את הפושע, אם כן, יש להעניש בדיוק כפי שמגיע לו, שנאמר: "וְאִישׁ, כִּי יֵכָּה כָּל-נֶפֶשׁ אָדָם, מוֹת יוּמָת. וּמִכָּה נֶפֶשׁ בְּהֶמָּה יִשְׁלַמְנָהּ, נֶפֶשׁ תַּחַת נֶפֶשׁ. וְאִישׁ, כִּי-יִתֵּן מוֹם בְּעַמִּיתוֹ, כַּאֲשֶׁר עָשָׂה כֵּן יַעֲשֶׂה לוֹ. שֹׁכֵר תַּחַת שֹׁכֵר, עֵין תַּחַת עֵין, שֵׁן תַּחַת שֵׁן" (ויקרא כד, יז-כ). בהשלכה לימינו, עקרון הגמול מושתת על ההיגיון שלפיו על העונש (המכומת לשנות שהייה בכלא) להיות פרופורציונלי לעברה, ותו לא. הציבור, לאור תפיסה זו, עניינו פחות בתועלת של ענישה, ויותר בתצורה מסוימת, אינטואיטיבית, של צדק.

*

רוח ועדת דורנר הוא מסמך יסודי, עשיר ומעמיק, המספק סקירה היסטורית של התפתחות עקרונות הענישה במערב לצד ניתוח תיאורטי של שלל האופנים שבהם כליאה יכולה להשפיע על עבריינות. מסקנותיו הנחרצות של הדוח על חוסר התועלת שבעקרון ההרתעה, כמו גם המלצותיו המפתיעות הנוגעות לקיצור עונשי מאסר, הימנעות מקביעת עונשי מינימום והרחבת השימוש בעבודות שירות בתור תחליף למאסרים קצרים, עשויות להוות נקודת מפנה היסטורית בכל הנוגע לענישה וצדק בישראל. ברם, דוח ועדת דורנר, כמו שני הספרים שנסקרו לעיל, מושתת על הגיונות קרימינולוגיים (שעניינם בשאלות כגון: מה מוביל לפשיעה? כיצד מאורגנים החיים בכלא? כיצד משקמים?) ופילוסופיים (השואלים: מדוע אנחנו מענישים? כיצד יש להעניש?), ומתעלם מן הפיל שבחדר (או שמא, בכלא): העובדה שבתי הכלא, כמו גם בתי המשפט ובית המחוקקים, אינם פועלים בוואקום, אלא משוקעים בתוך מארג רחב של מוסדות, קבוצות וארגונים חברתיים אחרים, שביניהם מתקיימים יחסי כוח מובנים.

שלל תיאוריות ומחקרים סוציולוגיים מספקים תשובות מגוונות לשאלה מדוע אנחנו מענישים, ובעיקר את מי – החל בתיאוריות מרקסיסטיות, הרואות בענישה כלי אחד מני רבים לשליטה באוכלוסיות "בעייתיות", כמו גם מנגנון הפועל בהרמוניה עם שוק העבודה ומתפקד כשסתום המאפשר שחרור וכליאה של כוח עבודה זמין וזול בהתאם לצורכי השוק (Rusche and Dinwiddie 1978 [1933]; King et al. 2012); עבור בתיאוריות של דורקהיים וממשיכיו, הרואות בענישה פונקציה חברתית המסייעת בשימור לכידות הקולקטיב על ידי סימון חוזר ונשנה של הגבול החברתי בין מי שבפנים, ובין מי שבחוץ (Durkheim 1984 [1893]); וכלה בתיאוריות של גזע, הרלוונטיות במיוחד לארצות הברית (אך לא רק לה), המנתחות את מערכת הצדק האמריקאית ככלי המרכזי בארסנל הכלים של האליטה הלבנה לשימור עליונותה הגזעית (Wacquant 2001). לאור הפרספקטיבות הסוציולוגיות הללו, דוח ועדת דורנר, על אף יסודיותו, נדמה תמים במקצת. לא ניתן להבין, ולפיכך גם לשפר, את מערכת הצדק הישראלית (או כל מערכת צדק אחרת) בלא הבנה יסודית של יחסי הכוחות העומדים ביסודה, מארגנים אותה ומפעילים אותה. תנאי יסוד להבנה זו הוא מסד נתונים בסיסי על מאפייניה הסוציודמוגרפיים של אוכלוסיית הכלואים בישראל, מעצרים, עסקאות טיעון וגזרי דין. מסד נתונים שכזה (אם הוא בכלל קיים) אינו זמין לרשות

הציבור או לרשות קהיליית החוקרים העוסקים בתחום, וככל הידוע גם לא היה בהישג ידם של חברי הוועדה.⁵

מן הנתונים אשר כן נגשים ניתן ללמוד כי מספר האסירים בישראל גדל פי ארבעה בשלושים השנים האחרונות, ושיעור האסירים ל-100,000 נפש גדל ביותר מפי שניים.⁶ באחד המאמרים היחידים המנתחים תופעה מסקרנת זו (Korn 2003) לא נמצאה כל עדות לשינוי מוצהר בחקיקה או במדיניות הענישה אשר יכול לתת לה הסבר המניח את הדעת. לאור זאת, משערת הקרימינולוגית אלינה קורן כי מדובר במהפכה בפרקטיקה – ולא בתיאוריה – שבמסגרתה חל שינוי עצמאי באופני הפעולה של תובעים ושופטים, כלומר, זו מהפכה שהתרחשה "מלמטה". נתון מסקרן נוסף (אך לא מפתיע) שחושפת קורן הוא שיעורם הגבוה של פלסטינים אזרחי ישראל בקרב אוכלוסיית הכלואים (פי שניים מחלקם באוכלוסייה). לנוכח מחאתם הסוערת של ישראלים ממוצא אתיופי בשנה האחרונה, וטענותיהם החוזרות ונשנות כנגד היחס המקפח כלפיהם מצד המשטרה ורשויות החוק, ניתן לשער כי כמו האוכלוסייה הערבית, גם האוכלוסייה האתיופית סובלת מייצוג יתר בקרב דרי בתי הכלא בישראל.⁷ דוח ועדת דורנר, אם כן, המתמקד רובו ככולו בהיבטיה הפילוסופיים של ענישה מתוך התעלמות מן הפן הסוציולוגי שלה, חוטא בניתוח סטרילי מדי של מערכת הצדק הישראלית, ומחמיץ הזדמנות פז להציף אל פני השטח בעיות שהחברה בישראל איננה אוהבת לראות.

ועדת דורנר הוקמה על מנת לבחון את מדיניות הענישה והטיפול בעבריינים במטרה להביא לידי צמצום העבריינות בישראל, ולמסקנותיה פוטנציאל של ממש לחולל שינוי יסודי במערכת הענישה הישראלית, שינוי שאכן יגרום לצמצום העבריינות בד בבד עם הקטנת מספר האסירים בבתי הכלא בישראל. ברם, מאז הקמת הוועדה התחלפו בישראל שתי ממשלות, ואת מקומם של יצחק אהרנוביץ' ויעקב נאמן, מיוזמי הוועדה, תפסו (לעת עתה) השר לביטחון פנים גלעד ארדן ושרת המשפטים איילת שקד; ימים יגידו אם זוג זה הוא אשר יוביל את המהפכה. עם זאת, כפי שלמדנו ממאמרה של קורן, מהפכות אינן מתרחשות רק בעקבות מדיניות מוצהרת שנקבעת ממעל, אלא גם בתהליך זוחל ואטי המחלחל דווקא מלמטה למעלה.

5 דוח הוועדה מתייחס מפורשות לסוגיה בעייתית זו, ומסביר: "חלק מהקושי באימוץ מדיניות ענישה יעילה ומתונה נובע מאווירה ציבורית לפיה רמות הענישה הנוהגות מקלות מדי [...] רק כאשר הנסקרים מקבלים מידע מפורט יותר [...] ולא ניזונים מכלי התקשורת [...] ניתן לראות כי עמדתם משתנה". לאור כל זאת, ממליצה הוועדה על "הקמת יחידה למחקר ומידע במשרד המשפטים [אשר] תפקידה [...] יהיו לאסוף מידע סטטיסטי, נתונים משווים ומידע אחר על הענישה, השיקום וגזירת הדין" (דורנר ואחרים 2015, 34).

6 זאת למרות הירידה המתמשכת בשיעורי הפשיעה בעשור האחרון, כפי שעולה מן השנתון הסטטיסטי של משטרת ישראל לשנת 2014, שהוזכר לעיל (משטרת ישראל 2015).

7 לדברי חברת הכנסת לשעבר פנינה תמנור-שטה, 40 אחוזים מהכלואים בכלא אופק לבני נוער הם ממוצא אתיופי (וולף 2014). עוד עולה כי בשנת 2014 שיעור הכלואים ממוצא אתיופי בבתי הכלא הצבאיים היה גבוה פי חמישה משיעורם באוכלוסיית החיילים הכללית (חצרוני 2015).

נוסף על הציר האנכי, המחבר את קובעי המדיניות עם מיישמיה, קיים ציר נוסף, אופקי, המחבר את ישראל מערבה, בדילוג אלגנטי מעל היבשת הישנה אל עבר חיקה החמים של ארצות הברית. ועדות קמות, ועדות חוקרות, ועדות ממליצות; הציבור מפנה לרגע קט את מבטו וחוזר לשגרה; ובמקביל, רעיונות נודדים, ולמדיניות, כל מדיניות, יש נטייה מרתקת להתפשט. לעלייה החדה בשיעורי הכליאה בישראל דמיון מחשיד לעלייה הדרמטית וחסרת התקדים שקרתה בארצות הברית בשלושת העשורים האחרונים, וכך גם מסקנות ועדת דורנר, הדרמטיות כשלעצמן, מתפרסמות בעת שבארצות הברית מתהווה, ככל הנראה, תחילתה של מהפכה נגדית, ושיעור הכלואים נמצא לראשונה זה שלושים שנה בירידה. דוח ועדת דורנר, אפוא, לא רק מסמל אפשרות של שינוי, אלא גם משקף תמורות שכבר נושבות ממערב, ומבעבעות מלמטה.⁸ מטוטלת הענישה האמריקאית נעה באטיות נחושה הרחק מבולמוס הכליאה האלים שתקף אותה לפני כשלושה עשורים, וישראל, כך עושה רושם, בעקבותיה.

ביבליוגרפיה

איפרגן, שמעון, 2015. "כלא העתיד של פושעות ישראל", *mako*, 28.1.2015 (מקוון).
המשרד לביטחון פנים, 2011. "הממשלה אישרה את הצעת השר לביטחון הפנים ושר המשפטים למינוי ועדה ציבורית לבחינה של דרכי הטיפול בעבריינים וענישתם במטרה לצמצם באופן משמעותי את מימדי העבריינות בארץ", המשרד לביטחון פנים, 25.10.2011 (מקוון).
וולף, איציק, 2014. "40% מהנערים הכלואים – יוצאי אתיופיה", *News1*, 24.1.2014 (מקוון).
חצרוני, מתן, 2015. "יוצאי אתיופיה בצבא: המספרים מאחורי הקשיות", *mako*, 7.5.2015 (מקוון).
משטרת ישראל, 2015. 2014, שנת המפנה: השנתון הסטטיסטי – משטרת ישראל, ירושלים: משטרת ישראל, אגף התכנון והארגון, מחלקת אסטרטגיה, מדור מחקר וסטטיסטיקה (מקוון).
משרד המשפטים, 2015. תנאי המעצר והמאסר במתקני הכליאה של שירות בתי הסוהר בשנים 2013–2014, הסניגוריה הציבורית (מקוון).

⁸ דוגמה מובהקת לשינוי שכבר מתרחש הוא בית הכלא החדש בבאר שבע, שצפוי להיפתח תוך כשנתיים ולהחליף את כלא נווה תרצה המתפורר והמיושן. בריאיון למגזין *mako* מינואר 2015, סיפרה גונדר משנה בדימוס רונית מצליח: "הכלא הזה הוא מהפכה בכל קנה מידה ישראלי [...] לאסירות מגיע לקבל איכות חיים, ונווה תרצה לא כל כך עונה על הדרישה הזאת. אני שמחה שסוף סוף יהיה בישראל מתקן שנועד לכליאת נשים, ונבנה במיוחד למטרה הזאת. זה כלא שיבוסס קודם כל על תפיסה קהילתית טיפולית שיקומית, וזו בפירוש מהפכה" (איפרגן 2015).

- Durkheim, Emile, 1984 [1893]. *The Division of Labor in Society*, New York: The Free Press.
- Kant, Immanuel, 1965 [1798]. "The Penal Law and the Law of Pardon," *The Metaphysical Elements of Justice*, Indianapolis, Ind.: Bobbs-Merrill, pp. 137–144.
- King, Ryan, Michael Massoglia and Christopher Uggen, 2012. "Employment and Exile: U.S. Criminal Deportations, 1908–2005," *American Journal of Sociology* 117(6), pp. 1786–1825.
- Kohut, Andrew, 2015. "Despite Lower Crime Rates, Support for Gun Rights Increases," *Pew Research Center*, Apr. 17 (online).
- Korn, Alina, 2003. "Rates of Incarceration and Main Trends in Israeli Prisons," *Criminal Justice* 3(1), pp. 29–55.
- Rusche, Georg, and Gerda Dinwiddie, 1978 [1933]. "Labor Market and Penal Sanction: Thoughts on the Sociology of Criminal Justice," *Crime and Social Justice* 10, pp. 2–8.
- Sykes, Gresham, 2007 [1958]. *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*, Princeton: Princeton University Press.
- Thomas, Charles, 1977. "Theoretical Perspectives on Prisonization: A Comparison of the Importation and Deprivation Models," *Journal of Criminal Law and Criminology* 68(1), pp. 135–145.
- Wacquant, Loïc, 2001. "Deadly Symbiosis: When Prison and Ghetto Meet and Mesh," *Punishment and Society* 3(1), pp. 95–133.
- Webster, Cheryl, and Anthony Doob, 2012. "Searching for Sasquatch: Deterrence of Crime Through Sentence Severity," in Joan Petersilia and Kevin Reitz (eds.), *The Oxford Handbook of Sentencing and Corrections*, Oxford: Oxford University Press.

